

Din, Piyasa ve Kapitalizm*

Mustafa ÖZEL

İnsanların fikirleri yok, fikirlerin insanları vardır. Çağımızda “sosyalist” bir fikir örgüsünü benimseyenler piyasa, girişim, kâr, sermaye gibi kavramlara önyargıyla, hatta tiksintiyle bakarlar. “Liberal” bir yaklaşımı benimseyenlerse, her toplumcu talebe ya kayıtsız kalır veya alaya alırlar. Piyasanın görünmeyen elinin bütün anormallikleri otomatik olarak düzeltereğine derinden inanırlar. Her iki gruptan aynı zamanda dinî hissiyatı olanlar çoğu kere dinlerini bu fikrî çerçevelere oturtmayı ihmal etmezler. Başka türlü nasıl rahat edebilir ki insan? İslamî liberalizm veya Budist sosyalizm gibi hilkat garibeleri bu tür yönelişlerin eseridir.

Fernand Braudel, kapitalizmin piyasa düşmanı bir sosyo-ekonomik sistem olduğunu belirlemekle, sadece 150 yıldır süregelen liberalizm-sosyalizm (Marksizm) tartışmasının tarihsel bakımdan temelsizliğini ortaya koymakla kalmadı, bize kapitalizmden farklı (ve üstün) sosyal sistemler tahayyül edebileceğimizi de hatırlattı. Tahayyülün hayalperestliğe kaymaması için, bir yandan kapitalizm-piyasa ilişkisinin açıklığa kavuşturulması, diğer yandan geçmiş sosyal sistemlerin ciddi biçimde incelenmesi gerekir. Böyle bir yöneliş içinde olmadan, İslamla kapitalizmi bağdaştırma veya İslamî sosyalist gösterme giriimleri ya kötü niyetli veya çocukça çabalar olmaktan öteye gitmez.

Liberal iktisatçılar Adam Smith’den bu yana şunu ileri sürüyorlar: Kapitalizm bir serbest piyasa sistemidir ve piyasa rekabeti iyi bir şeydir. Rekabet sayesinde verimlilik, dolayısıyla da hasıla artar; ekonomik pasta büyür. (Smith ‘kapitalizm’ kelimesini kullanmıyor, ama savunduğu sistemin içeriği aynıdır.) Büyüyen pasta-

dan herkes eskisine göre daha fazla pay alacağına göre, rekabete karşı çıkmak anlamsızdır. Hatta gericiliktir, terakkiye düşmanlıktır. Sosyalistler ise en azından Karl Marx'tan bu yana şunu ileri sürüyorlar: Evet, kapitalizm bir serbest rekabet sistemidir, ama rekabet kötü bir şeydir. Kapitalist toplum, sermaye sahipleri ve proleterya (sanayi işçileri) olarak iki sınıfa ayrılmıştır; rekabet sistemi kapitalistlerin işçi emeğini sömürmelerini kolaylaştırmaktan ve bu sömürüyü haklılaştırmaktan başka işe yaramaz.

Kapitalizm piyasa düşmanıdır

Braudel şunu tesbit etti: Tarihteki bütün biçimleriyle kapitalizm, sınırsız sermaye birikimi arayışına dayanmaktadır. Sermaye birikiminin kaynağı kârdır. Serbest piyasa fiyatı olabilecek en düşük fiyat, dolayısıyla serbest piyasa kârı olabilecek en düşük kârdır. Bunun içindir ki, hiçbir kapitalist serbest piyasadan hoşlanmaz. Dili, dini, milliyeti ne olursa olsun, kapitalist hep piyasayı boğmaya, bastırmaya meyleder. Satın alırken rekabetçi piyasadan almak, ama satarken teknelci piyasada satmak ister. Tekelcilik, kapitalizmin son aşaması filan değil, bizzat ilk aşamasıdır.

Tekelleşme bireysel niteliklerle elde edilebilse bile sürdürülemez. Bazı kapitalistler daha icatçı, yenilikçi, açık göz, vesair olmalarından ötürü piyasada teknelci veya yarı-teknelci konumlara gelebilirler. Fakat daha sonra toplumda kendilerinden daha icatçı, daha açık göz başka girişimciler mutlaka zuhur eder ve teknel gücü kırılır. Ancak, eğer tekelleşme sürecinde başka ve üstün bir güç kapitalistleri arkalarsa, o zaman kendilerinden daha becerikli oyuncular ortaya çıksa bile teknel gücü kırılmaz. Bu üstün güç "devlet"tir. Devlet, kapitalizmin suç ortağıdır. Sermaye ancak devletle bir ve aynı şey haline geldiği zaman kapitalizm ete kemiğe bürünür.

İktisat ilminin temel meselesi fiyattır, yani malların mallara oranı. (Hizmeti de mal varsayalım.) Bütün biçimleri içinde para esas olarak bir aracı, bir kolaylaştırıcıdır. Filanca malın fiyatı şu kadar lira veya dolardır dediğimiz zaman, gerçekte şunu söylüyoruzdur: O malın elde edilebilmesi için, sözkonusu fiyat kadar bir mal veya hizmetten vazgeçmişizdir. Parayı aradan çektiğimizde, aslında vazgeçtiğimiz mal ile aldığımız malı takas etmiş oluyoruz. Dolayısıyla, her fiyat aynı zamanda bir toplumsal ilişkidir. Toplum düzeninin esası da adalet olduğuna (olması gerektiğine!) göre, bu ilişkinin adil olması elzemdir. En azından, sözkonusu malları alıp satanlara hakkaniyet duygusu vermiş olmalıdır. Aksi halde, taraflardan biri ziyanda olduğunu hissediyorsa, toplumsal düzeni sürdürmek imkânsızlaşır.

Sosyalizm adaletsizliktir

Sosyalist sistemler bu bakımdan en gayrı adil ekonomik düzenlemelerdir. İnsanlardan zorunlu olarak belli miktarda "emek" (veya bu emeğin ürünlerini) almakta ve karşılığında bürokratik bir yapının uygun gördüğü miktarda bir mal sepeti sunmaktadırlar. Bu alışverişin adil olduğunu bize kim kanıtlayabilir? Böyle bir sistemde insanlar (hem de kapitalizme rahmet okutturacak tarzda) emeklerine ya-

bancılaştırılmış olmazlar mı? Toplumda üretilen mal ve hizmetlerin bölüşümünün adil olması, tepeden bilgiç bir otoritenin onayıyla sağlanamaz. Adalet sağlanamadığı gibi, verimlilik de temin edilemez. Emeğimin ürününü birileri alıp götürüyor ve sadece önüme birkaç parça (hatta çokça) eşya atılıyorsa, böyle bir sistemi kabul lenmem için hiçbir manevi baskı hissetmem. Özgürlüğüm, en az emeğim kadar önemli ve değerlidir.

Piyasa sistemine ahlâken karşı çıkmak mümkün değildir. Bir pazaryerine mal ve hizmetinizi sunuyor, karşılığında elde ettiğiniz “değer” ile de arzu ettiğiniz mal ve hizmetleri satın alıyorsunuz. Problem şurada: Piyasa sistemi nazik bir düzenlemedir; bir süre sonra güçlülerin av mekânı haline gelir. Kendi mal ve hizmetlerinizi rekabet fiyatlarından (en düşük) satar, ihtiyaç duyduğunuz maddelerin çoğunu tekel fiyatlarından (en yüksek) almaya başlarsınız. Bu sefer de sosyalizme rahmet okutacak bir adaletsiz yapı ortaya çıkar. Ve devlet dediğimiz siyasi uzviyet bu haksız yapının garantörü haline geldiğinde, fert olarak hiçbir gücünüz kalmaz. Kapitalizm “serbest piyasa sistemi” değil, büyük sermayenin devletle bütünleştiği, ileri ölçüde tekelleşmiş piyasa sistemidir.

İslam dini ve tarihleri boyunca Müslüman toplumlar yukarıdaki her iki adaletsizlikten sakınmada muazzam bir başarı gösterdiler. Bu ‘dinî-nazarî’ ve tarihî tecrübeden yararlanmadan mevcut adaletsizliklere alternatif önermek mümkün değildir.

Piyasaya evet, kapitalizme hayır

İslam dini serbest piyasa ilişkisini bir hayır, bir iyilik telakki etmiş; buna karşılık fiyat sistemi üzerinde olabilecek baskıları gidermek için toplumu piyasa mekanizmasının içine gömmemiştir. Ontolojik bağlamda bireye verdiği önem kadar, toplumsal bağlamda cemaate önem vermiş, cemaat hayatını çok önemsemiştir. Bunun iktisadî sonucu şudur: İslam toplumları piyasa sistemini yaygın biçimde kullanmakla beraber, birey ve topluluğun ihtiyaç duyduğu her şeyin mutlaka piyasadandan, yani kâr amaçlı işletmelerden temini söz konusu olmamıştır. Özellikle sağlık, eğitim ve benzeri birçok ihtiyaçlar için ilgili cemaatler (mahalle cemaati, köy cemaati, lonca, vb.) ortak kurumlar geliştirmişlerdir. Vakıf sistemimizin özü budur. Osmanlı toplum sisteminde yol ve köprü inşaatları da dahil olmak üzere birçok ihtiyaç vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı. Bu suretle piyasaların oluşması engellenmiyor, fakat bütün toplumun kâr peşinde sürüklenmesi gibi ‘marazî’ bir yönelişe set çekilmiş oluyordu.

Piyasa sisteminin üzerindeki birinci denetim (dizginleme) mekanizması cemaat ise, ikinci denetim mekanizması bizzat devlettir. Devlet hem hisbe teşkilatı vasıtasıyla malların kalite ve fiyatlarını denetlemekte, hem de tekel-eğilimli sermayenin garantörü rolünü oynamamaktadır. “Fiyat denetimi”nden kasıt, fiyatları gelişigüzel aşağı çekmek değil, serbest piyasa fiyatının oluşmasını engelleyen faktörleri bertaraf etmektir. Özellikle zorunlu yiyecek (ekmek ve et gibi) maddeleri üzerinde spekülasyon yapıyorsa, bunu caydırıcı tedbirler almak. Tarihî tecrübe gösteriyor ki,

bu caydırıcılık adlı olmaktan çok ekonomik yönde seyretmiştir. Yani devlet bir girişimci gibi piyasaya girmiş, mal olarak stoklamış, böylece muhtemel karaborsaların önünü tıkamıştır. (Bu gelenek bugün belediyelerin 'Halk Ekmek' gibi uygulamalarında sürmektedir.)

Hülasa, İslam dini ve Müslümanların genel tarih tecrübeleri piyasa serbestisini benimsemiş; buna karşılık piyasa düşmanlığı demek olan kapitalist yönelişleri bertaraf etmiştir. Cemaat dayanışması dışında, ortak mülkiyet öngören herhangi bir "sosyalist" düzenlemeye ise sıcak bakmamıştır.

Hayırlı ekonominin fiyatları

Şöyle bir kelam-ı kibar hatırlıyorum: "Eskiden insanlar her şeyin değerini bilir, hiçbir şeyin fiyatını bilmezlerdi. Şimdi her şeyin fiyatını biliyor, hiçbir şeyin değerini bilmiyorlar." Eskiden hiçbir şeyin fiyatının bilinmemesi şöyle anlaşılabilir: Fiyatlar o kadar yavaş değişirdi ki, bilmek için özel bir çabaya ihtiyaç yoktu. Toplumlar ekonomik alanı din, hukuk ve siyaset ile adeta sarmalayarak, bağımsız hareket etmesine izin vermiyorlardı. Oysa şimdi ekonomik alan büyük ölçüde kendi kurallarına göre işlerken, toplumun diğer alanlarını da kendi mantığına boyun eğmeye zorlamaktadır. Kapitalizmin zaferi, ekonominin toplum üzerinde egemenlik kurması olarak anlaşılmalıdır.

Fiyatların geçmişten bugüne nasıl oluştuğuna dair görüşleri üç grupta toplayabiliriz:

1. Fiyatların piyasa sistemi içinde serbestçe oluştuğunu varsayan klasik ve neoklasik iktisat teorisinin sadece kapitalist piyasa ekonomisine uygulanabileceğini, dolayısıyla 'geleneksel' veya Batılı-olmayan toplumların ekonomilerini açıklamada kullanılamayacağını ileri sürenler. (Karl Polanyi, vd).
2. Geleneksel diye yaftalanan toplumların birçoğunda da ileri ölçüde piyasa mübadelesi bulunduğunu, dolayısıyla bu bağlamda geleneksel-modern ayırımının yapaylığını ileri sürenler (Fernand Braudel, vd.).
3. Modern ekonomilerde piyasa serbestisinin yanı sıra, önemli ölçüde kurallı (yani piyasa-dışı, anlaşmalı) düzenlemeler olduğunu, dolayısıyla Polanyi'nin görüşlerinin sadece geleneksel toplumlar için değil, modern toplumlar için de geçerli olduğunu ileri süren kurumcu iktisatçılar (Goldberg, Williamson, vd.).

Polanyi, yirminci yüzyıl ortalarında yaşayan bir Ruso idi. Geleneksel ilişki tarzlarına sempatisi, o toplumlardaki 'gelişmiş' mübadele yapılarını görmesini engelliyordu. Mübadele 'bölücüydü' ve geleneksel toplumlar kendilerini piyasa mübadelesinin bölücülüğünden korumaya çalışıyorlardı. Bunun uygun yöntemlerinden biri "ticaret limanları"nın kurulmasıydı. Limanlar, iki toplum arasındaki ticarete denetim noktalarıydı. Yabancılarla sürdürülen piyasa ilişkilerini toplumun geriye kalan kısmından soyutlama işlevini görüyor, bir bakıma iki toplum arasında bir tampon bölge meydana getiriyorlardı.

Braudel'e göreyse, gerçek hayatta bütün mübadele türleri hem ekonomik, hem toplumsaldır. Polanyi'nin sadece modern kapitalist tarihe malettiği "kendi kendini düzenleyen piyasa" neredeyse teolojik bir tanımlamadır. Belirli bir bölgedeki fiyatlar beraberce dalgalanmaya başladıkları zaman, piyasa ekonomisi ortaya çıkmış demektir. Böyle bir sistem 19. yüzyılda değil, çok önceden mevcuttu. "Fiyatlar kadim çağlardan beri dalgalanıyordu; 12. yüzyıla doğru Avrupa'nın her yanında beraberce dalgalanıyorlardı."

Kurumculara göre, Braudel geçmişteki ekonomik sistemler bakımından haklı olabilir; ama günümüzün en önemli piyasaları (Braudel'in kapitalizm tahlilinin de açıkça gösterdiği gibi) serbestiden uzak bir işleyiş içindedir. Polanyi'ye göre, ticaret limanlarının mühim bir özelliği, düzenleyici bir idarenin emri altında işliyor olmalarıydı: Alışverişi resmî kanallara kısıtlayan ve erişebilirliği sınırlayan (herkesin iş yapmasını engelleyen), işlemlerin onaylanmış bir yer ve biçimde yapılmasını şart koşan ve bütün tarafları bir hükmi otoriteye tâbi kılan bir idare. Bu idare, her türlü anlaşmazlıkları yerinde çözmeye muktedirdir. Kurumcu iktisatçılara göre, sözkonusu özellikler modern toplumun en gelişmiş ve karmaşık piyasa kurumları olan hisse senedi ve emtia borsalarında da geçerlidir. Yani, modern piyasa ekonomilerinde gayri şahsî mübadelenin egemenliği su götürür. Ekonomik faaliyetin büyük bölümü uzun vadeli, karmaşık, muhtemelen çokyanlı akdi ilişkiler içinde meydana gelmektedir. Davranışlar, çeşitli derecelerde, piyasa güçlerinden saklanmaktadır.

Modern şirketin 20. yüzyıldaki yükselişiyle beraber, ekonomik mübadelenin temel niteliğinde bir dönüşüm oldu. Mübadelenin büyük bölümü, görünmeyen elin anonim dünyasından planlama ve koordinasyonun somut düzlemine kaydı. Ronald Coase'dan Galbraith'e kadar birçok iktisatçının vurguladığı gibi, modern şirket "piyasa mekanizmasının bastırıldığı mübadele alanı"dır.

Adil fiyat, piyasa fiyatıdır

Kadim ve ortaçağlar boyunca neredeyse bütün toplum sistemlerinde "adil fiyat" tavrıyla karşılaşmaktayız. Dinî veya hükmi bir otorite tarafından onaylanmış olduğu için, bu fiyatın piyasa dışından empoze edildiği düşüncesine kapılabiliriz. Oysa, piyasa dışındaki bir otoritenin, adil fiyatın ne olması gerektiğini bilmesi mümkün değildir. Avrupa ortaçağlarının adil fiyat anlayışına nüfuz edebilmek için Albertus Magnus, Thomas Aquinas ve Duns Scotus gibi 13. yüzyıl bilginlerinin fikirlerine başvurmak zorundayız. Magnus'a göre, adil fiyat "satış zamanında piyasanın takdirine göre oluşan mal bedeli"dir. Talebesi Aquinas da aynı görüştedir: Adil fiyat, cari piyasa fiyatıdır. Şu şartla ki, muameleye her hangi bir hile karışmamış olmalıdır.

Aziz Thomas Aquinas bir 'fetva'sında adil fiyata dair şöyle bir misal vermektedir: Tacirin biri kıtlık çekilen bir ülkeye buğday getirir. Peşinden başkalarının da aynı yere buğday getirmekte olduğunu biliyordur. Acaba bu tacir malını cari (o an

için yüksek) fiyattan mı satmalıdır? Yoksa ilave buğdayın gelmekte olduğunu haber verip böylece fiyatların düşmesini temin etmeli, ondan sonra mı satmalıdır? El cevab: Adalet kurallarını ihlal etmeden, buğdayını cari (yüksek) fiyattan satabilir. Ancak, alıcıları haberdar etmekle daha faziletli davranmış olur. (İslamda buna fetva ile takva arasındaki fark diyoruz.)

Hız. Peygamber, pazara (rekabetçi fiyattan) mal getirenin rızıklandırılmış, malları stok eden tekelcinin ise lanetlenmiş olduğunu bildirmiştir. Bu tutum sonradan, rekabeti azaltan (fiyatı yükselten) üç tip piyasa davranışına karşı Müslüman otoritelerce geliştirilen yasaklamalara dayanak oluşturmuştur:

1. Mallar pazara ulaşmadan üreticinin elinden kapılıp sonra Pazar yerinde daha yüksek fiyata satılmamalıdır.
2. Aynı pazarda mallar toptan ucuza satın alınıp sonra çok yüksek fiyatla ahaliye satılmamalıdır.
3. Yüksek fiyat beklentisiyle mal stok edilmemelidir.

Müslüman toplumların yöneticileri için temel mesele piyasalara gelişigüzel müdahale etmek değil, fiyat istikrarının sağlanmasına yardımcı olabilecek tedbirler almaktır. İbn Teymiye, birçok fakih gibi, normal zamanlarda devletin piyasaya müdahalesini reddetmekte, kıtlık zamanlarındaysa, ahalinin yiyecek ihtiyacının temini için piyasaya müdahil olmayı hoş karşılamaktadır. Normal zamanlarda devletin veya loncaların fiyat mekanizmasına müdahalesi, ona göre hem etkisiz, hem verimsizdir.

Kaba bir genelleme yapacak olursak, geçmişten günümüze toplum sistemlerini ekonomik bakımdan iki gruba ayırabiliriz: Fiyat sistemine müdahale edenler ve etmeyenler. Müdahalecileri de kendi aralarında iki altgruba ayırabiliriz: Kapitalizm(ler) ve imparatorluk sistemleri. İmparatorluklar fiyat sistemine alıcılar (tüketici halk) lehine müdahildirler; (isyanından çekindikleri) halkın özellikle temel yiyecek maddelerini ucuz temin etmesine çalışırlar. Kapitalist devlet ise fiyat sistemine satıcılar (sermaye sınıfı) lehine müdahildir. Bunu sistemleştirebilmek için, bütün cemaat yapılarını parçalamak, onların yerine atomlaşmış bireylerden örülü bir 'ulus' koymak zorundaydı. Kapitalist devlet, kapitalist piyasanın olmaz şartıdır.

* Bu yazı *Yeni Şafak Gazetesi*'nin 25 Kasım ve 2 Aralık 2001 tarihli sayılarından iktibas edilmiştir.